

MINTAQAVIY HAMKORLIK JARAYONLARINING METODOLOGIK ASOSLARI

*Muhammadsiddiqov Muhammadolim, Xalqaro Islom Akademiyasi professori,
siyosiy fanlar doktori*

Tayanch iboralar: *Mintaqa, mintaqaviylashuv, siyosat, xalqaro mintaqaviy siyosat, mintaqaviy tashkilotlar, mintaqaviy hudud, ittifoqlar, xalqaro siyosiy mintaq, mintaq, nizo, siyosat, xalqaro mintaqaviy siyosat, mintaqaviy tashkilotlar, mintaqaviy mojaro, ittifoqlar, xalqaro siyosiy mintaq, urush, hududiy nizolar.*

Asrlar mobaynida urushlar o'chog'i, jahon urushlarining asosiy ishtirokchisiga aylangan Yevropa davlatlari mintaqaviy hamkorlik tufayli 70 yildirki, urushsiz yashamoqda. Yevropa hamkorligi haqida Yevropa Markaziy bankining sobiq vitse-prezidenti T.Padao-Shioppa, o'zining "Yevropa - jamoaviy kuch" kitobida "Urushdan keyin butun dunyo kabi Yevropa ham o'sha davr qiyinchiliklariga duch keldi. Lekin hamkorlikdagi harakati uni bu qiyinchiliklardan boshqalarga nisbatan tezroq va osonroq qutulishiga olib keldi. Yevropa Ittifoqining tajribasi dunyoni keyingi rivojlanishiga o'rnatq bo'la oladi" – deb yozadi.

Bugungi kunda aynan hamkorlik natijasida ushbu davlatlar dunyoning eng yetakchi davlatlari safidan o'rin egalladi. Ularning tarixiy tajribasidan kelib chiqib, dunyoning boshqa mintaqalarida joylashgan mamlakatlar ham mintaqaviy hamkorlik jarayonlarini shakllantirishga intilmoqda. Jumladan, mintaqamizda ham bu jarayon o'ziga xos tarzda kechmoqda. Ana shunday sharoitda mintaqaviy hamkorlikning nazariy va amaliy jihatlarini o'rganish, tahlil qilish, uni amaliyotga tadbiq etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Hamkorlik tushunchasi ijtimoiy-siyosiy fanlarda XX asrning 20-yillarida talqin qilina boshlandi. Bu masala ko'proq konflikt tushunchasi bilan yonma-yon uning oldini oluvchi vosita sifatida o'rganilgan. 1960-yillarga borib g'arbda integratsiya jarayonlari kuchayishi hamkorlikni jiddiy o'rganishga, unga nisbatan yangicha yondashuvlarni shakllantirishga olib keldi. Bunda integratsiyaga hamkorlikning bir shakli sifatida qaraldi.

Mazmun va mohiyatiga ko'ra «hamkorlik» tushunchasi ko'p qirrali. Shu boisdan uni qo'llanilayotgan sohasiga qarab turlicha talqin qilish mumkin.

"Hamkorlik" tushunchasi ijtimoiy-falsafiy lug'atlarda turlicha talqin etiladi. Hamkorlik - maqsad va manfaatlar to'g'ri kelganda ikki yoki undan ortiq tomon o'rtasidagi ijobiy hamfaoliyat hisoblanadi. Bunda hamkorlikning manbasi maqsad va manfaat o'rinli ko'rsatilsada, ammo u faqat ijobiy faoliyat o'rnida talqin qilinadi. Vaholanki, hamkorlik har doim ham ijobiy bo'lavermaydi. Zero, insoniyat istiqboliga soya solayotgan terroristik tashkilotlar ham o'zaro hamkorlikka intiladi.

Boshqa bir talqinga ko'ra, hamkorlikni bevosita konflikt bilan bog'lashga e'tibor qaratilgan. Unda yozilishicha u - tomonlarning birgalikdagi faoliyati, konfliktlarning oldini olishi yoki unga birgalikda yechim izlashga oid yo'nalish bo'lib, hamma ishtirokchilarning manfaatlarini qondirishga xizmat qiladi. Bunda muhim jihat manfaaddorlik ochib berilgan bo'lsa-da, konflikt masalasiga urg'u berish hamkorlik mohiyatini tushunishga to'sqinlik qiladi. Chunki, ⁶² hamkorlikdan maqsad faqat konfliktni oldini olish emas, balki o'zaro manfaatlarni qondirishdir.

Yana bir masala - hamkorlik vaziyatmi yoki jarayonmi masalasida turli qarashlar o'rtaga tashlanadi. Masalan, g'arb tadqiqotchilaridan R.Koxeyn davlatlararo hamkorlikni tahlil qilarkan, unga aktorlar faktik yoki kutiladigan manfaatdorlik uchun o'z munosabatlarini tartibga solish vaziyati (situation) deb yondoshadi.

Xalqaro hamkorlik masalasini uzoq yillar tadqiq qilgan g'arb olimi E.Milner bu jarayon ekanligini ilgari surib, uch elementdan tashkil topishini ta'kidlaydi:

- hamkor davlatlarning umumiy maqsadi;
- vaziyatdan foydani (manfaatdorlikni) kutish;
- manfaatdorlikni o'zaro xarakterga egaligini ilgari surish.

Olimning fikricha yuqoridagi uch elementning reallikka aylanishi esa yaxlit jarayonni qamrab

oladi.

Rossiyalik professor P.A. Tsgankov hamkorlikni jarayon bilan bog'liqligiga to'xtalib, uni muzokara, kelishuv va unga amal qilishdan iborat yahlit jarayon, - deydi.

O'zbekistonlik olim R.Alimov ham hamkorlikning jarayon ekanligini asoslaydi. U mintaqani o'rganishga bag'ishlangan kontseptsiyalarda "integratsiya" va "hamkorlik" roli haqida to'xtalib, ular mohiyatan jarayon ekanligini qayd etadi.

Masalaga falsafiy jihatdan yondoshsak, vaziyat deganda ma'lum bir jarayon natijasida vujudga kelgan holat tushuniladi. Jarayon ma'lum tamoyillar asosida davom etayotgan o'zgarish hisoblanadi. Vaziyat tugallangan, jarayon tugallanmagan hali davom etadigan h latdir.

Falsafiy lug'atlarda jarayon muayyan vaqt oralig'ida bo'lib o'tgan hodisaning davomiyligi deb talqin qilinadi. Yoki, jarayon - voqealar rivojidadagi uzluksizlikni ifodalovchi falsafiy tushuncha sifatida qabul qilinadi.

Yoki professor S.Otamuratov "jarayon tabiat, jamiyat va insoniyat hayotida kechadigan voqea va hodisalarning uzluksizligini anglatuvchi tushunchadir. Uning o'zak mohiyatini ana shu uzluksizlik tashkil qiladi" - degan qarashni ilgari suradi.

Hamkorlikda vaziyat ham belgilovchi omil hisoblanadi. Chunki vaziyatdan kelib chiqib yoki uni shakllantirish uchun hamkorlik amalga oshiriladi. Biroq hamkorlikni ibtidosidan boshlab intihosigacha bo'lgan oraliq esa jarayon bilan bogliq. Shunga asoslanib ham- korlikni jarayon sifatida talqin qilish maqsadga muvofiq.

Yuqoridagilarga asoslanib, hamkorlikni ikki yoki undan ortiq subyektning ummumanfaatdorlik uchun birgalikdagi amaliy faoliyati, deb talqin qilish mumkin.

Hamkorlik turli shakllarda, xususan sohasiga ko'ra, iqtisodiy, harbiy, madaniy, siyosiy; ishtirokchilariga ko'ra ikki tomonlama, ko'p tomonlama; ko'lamiga ko'ra davlatlararo, mintaqaviy, global; darajasiga ko'ra faol, sust hamkorlikka ajratiladi.

Mavzumizdan kelib chiqib, mintaqaviy hamkorlik haqida to'xtalsak. Bizningcha mintaqaviy hamkorlikni o'rganishda hamkorlik bilan birga bu mavzu uchun muhim bo'lgan kategoriya mintaq (region) hisoblanadi. Shundan kelib chiqib "mintaqa" tushunchasiga to'xtalamiz.

Taniqli nemis olimi Karl Doytch mintaqani turli yo'nalishda bog'lanadigan hududiy birlik sifatida talqin qilib, uchta asosiy belgi- sini qayd etadi.

1. Umumiy geografik yaqinlik.
2. Hamkorlikning doimiyligi va intensivligi.
3. Mintaqa tizimi haqidagi umumiy yondashuv.

Shvetsiyalik professor B.Xettne mintaqani ushbu jihatlari mavjudligini ta'kidlaydi:

- tabiiy chegaralar bilan cheklangan geografik va ekologik birlik (masalan, Yevropa Atlantikadan -Uralgacha);
- ijtimoiy tizim sifatida ijtimoiy, siyosiy, madaniy va iqtisodiy tartibotning translokall munosabatlarda aks etishi;
- ichki yaxlitlikning mavjudligi, birdamlik yoki qismlar bilan genetik bogliqlikning mavjudligi;
- xalqaro munosabatlarda alohida maqomga egaligi va tan olishi.

Rossiyalik tadqiqotchilar A.A. Sergunin va L.Remkeldalar talqiniga muvofiq, mintaq superatama bo'lib, aholi, hudud, umumiy tarix, tabiiy sharoit va muammolarni echish xarakterini o'z ichiga oladi.

Ko'rinib turibdiki, mintaqaga uning asosiy belgilaridan kelib chiqib yondashish ko'proq qo'llaniladi.

"Mintaqaviy hamkorlik" tushunchasi haqida ham turli qarashlar mavjud. Rossiyalik tadqiqotchi Olga Butorina mintaqaviy hamkorlik to'grisida "globallashuv sharoitida dunyo stratifikatsiyasi jarayoniga bir guruh davlatlarning anglangan faol ishtiroki modelini o'zida aks ettiradi, degan kontseptsiyani ilgari suradi. Ta'rif lo'nda va ancha mukammal bo'lib, mintaqaviy hamkorlik aynan globallashuv sharoitida yuz berayotganligini, bu anglangan faoliyat ixtiyoriylik asosida sodir bo'lishini aytadi. Tadqiqotchi ko'proq jarayon asosiga e'tiborni qaratadi. Shu bilan birga, bu yondashuvda makon omili aks etmagan. Ya'ni, ma'lum bir

mintaqada joylashishi sharti ko'rsatilmagan. Bunday yondashuv asosida global hamkorlik bilan mintaqaviy hamkorlikni farqlash qiyin kechadi.

G'arb tadqiqotchisi E.Xaas bu atamani milliy ko'lamda harakat qiluvchi davlatlarni o'ziga torta oladigan yangi siyosiy ta'sir etuvchi markazlarning vujudga kelish jarayoni, deydi. Muallif yondashuvda asosiy e'tiborni jarayon mahsuliga qaratadi va Yevropa ittifoqi hamkorlik modelidan kelib chiqib yondashishiga harakat qiladi. Bugungi kunda nafaqat siyosiy ta'sir markazlari, shuningdek, iqtisodiy ta'sir markazlari ham mintaqaviy hamkorlikni ta'minlab bermoqda. Bu borada birinchi Prezidentimiz Islom Karimov to'g'ri ta'kidlaganlaridek "...barcha ishtirokchi mamlakatlar tomonidan tanlangan va vujudga keltirilgan umumiy boshqaruvchi tuzilmalar faoliyat olib borayotgan Yevropa ittifoqi bilan bir qatorda Janubiy Sharqiy Osiyo (ASEAP) va Osiyo-Tinch okeani mintaqasi (ATES) mamlakatlari tajribasi ham mavjud. Biroq ularda milliy davlatlardan yuqori turuvchi Parlamentlar, Vazirlar kengashlari va boshqa birlashtiruvchi tuzilmalar yo'q".

Rossiyalik tadqiqotchilar N.Liventsev va V.Xarlamovlar "mintaqaviy hamkorlik umumiy ko'rinishda bir qator davlatlarni bosqichmabosqich birlashuvi natijasida yangi yaxlit xo'jalik organizmi - xalqaro mintaqaviy majmua shakllanishi", - degan fikrni ilgari suradilar. Tadqiqotchilar jarayon mahsuliga e'tibor qaratib, qaysi tamoyillar asosida birlashuviga e'tibor qaratishmaydi. Masalan, imperiyalar- da davlatlar kuch asosida bosqichma-bosqich birlashtirilib yagopa xo'jalik "organizmi" shakllanadi. Vaholanki, mintaqaviy hamkorlik jarayonlarida moyillik va tenglik ustuvorlik kasb etmogi, eng muhimi bu jarayon milliy suverenitetga, mustaqillikka daxd qilmasligi lozim.

Rossiya FA Lotin Amerikasi instituti olimlarining tadqiqotlarida mintaqaviy hamkorlik globallashtiruvchi ulkan raqobati davrida mintaqaviy davlatlari uchun islohotlarni jadallashtiruvchi qo'shimcha jarayon va xalqaro munosabatlarga to'g'ri yo'l ochuvchi voqelik sifatida talqin qilinadi. Shunga o'xshash yondashuvni ko'plab integratsion birlashmalarning hujjatlarida ham uchramiz. Masalan, MERKOSUR davlatlari hujjatlarida "Umumiy bozorning tashkil etilishi ulkan iqtisodiy makonda sodir bo'layotgan iqtisodiy o'zgarishlarga o'ziga xos javob bo'ladi" deb yozib qo'yilgan.

Mintaqaviy hamkorlikning bugungi kundagi natijalari ham (mintaqaviy hamkorlikni yuqori cho'qqisi mintaqaviy integratsiyaning kuchayishi) tushunchaga turli ta'rif berishga sabab bo'lmoqda. Ya'ni, ba'zi olimlar mintaqaviy hamkorlik natijasida ishtirok etuvchi davlatlar o'rtasida chegaralarning yo'qolib ketishi tushuniladi desa, boshqalari davlatlarning yagona iqtisodiy-siyosiy birlikka jipslashishi sodir bo'lishini ilgari suradi. Yana bir talqinga ko'ra, mintaqaviy hamkorlik ishtirok etuvchi subyektlarning o'zaro iqtisodiy va siyosiy aloqalarini mustahkamlashga qaratilgan jarayon tushuniladi.

Ko'rinib turibdiki, «mintaqaviy hamkorlik» tushunchasiga yagona ta'rif ishlab chiqilmagan. Ammo aksariyat nazariyotchilar mintaqaviy hamkorlik ishtirok etuvchi tomonlar uchun bir qator imkoniyatlarni yaratishini e'tirof etishadi. Shu bilan birga, yuqoridagi fikrlarning mintaqaviy hamkorlikni jarayon ekanligi va ma'lum mintakada kechishi, ma'lum tamoyillar asosida shakllanishini inobatga olib, mintaqaviy hamkorlik - bu obyektiv zaruriyat natijasida ma'lum bir mintaqaviy davlatlarining tenglik, ixtiyoriylik, ummummilliy manfaatlarining uyg'unlashuvi asosida birgalikdagi faoliyati, deb ta'rif berish mumkin. Bunda mintaqaviy hamkorlik o'zini obyektiv zaruriyatdan boshlanib, ma'lum tamoyillar asosida mintaqaviy integratsiyaning shakllantiruvchi yaxlit jarayon tashkil etadi.

Xo'sh, mintaqaviy hamkorlik boshqa turdosh jarayonlardan nimasi bilan farqlanadi yoki uning o'ziga xos belgilari nimada? Avvalo, bunday hamkorlik tenglik, yaxlitlik manfaatlar uyg'unligi asosida amalga oshiriladi. Tarixda aynan bir xil modeldagi mintaqaviy hamkorlik uchramaydi.

Birinchidan, bu hamkorlikning maqsadi va vazifasidan kelib chiqib, turli modellari va turlari borligini bildirsam, ikkinchidan jarayon subyektlarining imkoniyatlari, milliy manfaatlari, mintaqalar turli- tumanligi va davr talabining o'zgaruvchanligi bilan bog'liq masala ham mavjud. Bundan tashqari, jarayonga mintaqaga xos omillar o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Bundan o'g'giz yil oldin Yevropadagi hamkorlik jarayonlarini o'rgangan olim V.Baranovskiy nazariy tadqiqotlarda turdosh tushunchalar bog'liqligini inobatga olish zarurligini asosli ta'kidlagan edi. Zero turdosh tushunchalarni qiyosiy tahlili ularning mohiyat- ini ochib berishga xizmat qiladi. Shundan kelib chiqib, "mintaqaviy hamkorlik" ning "globallashuv", "mintaqaviy integratsiya" bilan bog'liqligi va farqli tomonlari haqida to'xtalib o'tish lozim.

Mintaqaviy hamkorlik va globallashuv. Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov globallashuv haqida to'xtalib: "globallashuv - bu avvalo hayot sur'atlarining beqiyos darajada tezlashuvi" ekanligini qayd etadilar. Globallashuv va mintaqaviy hamkorlik haqida tadqiqotchilar tomonidan turli fikrlar bildirilmoqda. Jumladan, M.Lebedeva hamkorlikni globallashuv jarayonining muhim bir qismi ekanligini qayd etadi. Yana bir rossiyalik olim L.E.Grinin "Globallashuv - bu mintaqalar va umuman jahonning hamkorligi, yaqinlashuvning natijasidir", degan fikrni ilgari suradi.

Globallashuv va mintaqaviy hamkorlikning farqli jihatlari mavjud. Birinchidan, globallashuv dunyoni universallashtirishga olib borsa, mintaqaviy hamkorlikda mintaqadan tashqaridagi davlatga nisbatan ma'lum cheklolar qo'yiladi. Ikkinchidan, mintaqaviy hamkorlik jarayonida tomonlarning manfaatdorligiga amal qilinadi. Ya'ni, undan bir tomon emas, balki barcha tomonlar manfaat ko'radi. Globallashuv jarayonida esa, bu amalga oshmaydi. Bundan tashqari, globallashuvda tengsizlik mavjud bo'lsa, mintaqaviy hamkorlik tenglik, xohishiylik tamoyillari asosida rivojlanadi.

Mintaqaviy hamkorlik barqarorlikning samarali vositasi. U mintaqaning rivojlanishiga imkoniyat yaratish bilan birga, globallashuvning ijobiy jihatlari bilan to'la foydalanish, salbiy ta'sirlarini cheklash imkonini beradi. U ishtirokchi davlatlar guruhining tenglik, ihtiyoriylik, umummanfaatlar ustuvorligi asosiga quriladi.

Mintaqaviy hamkorlik globallashuvdan farqli ravishda tenglik, ihtiyoriylik, eng muhimi, umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik asosida shakllanayotganligini alohida qayd etish lozim. Shu nuqtai nazardan, u insoniyat taraqqiyoti uchun faqat ijobiy ahamiyat kasb etsa, globallashuvning insoniyat boshiga ne kunlar solishini bugungi kunda uning ayrim qusurlari vujudga kelganligi bilan ham izohlash mumkin. Aniqroq qilib aytganda globallashuv ko'proq yetakchi davlatlar manfaatlariga xizmat qilib, davlatlar o'rtasida tabaqalanishga, keskinlikka, eng yomoni, xalqaro tartibotda ikki qutbli yoki bir qutbli dunyo shakllanishiga xizmat qilsa, mintaqaviy hamkorlik dunyoda kuchlar balansini muvozanatga keltirishga, ko'p qutbli dunyoni shakllanishiga, davlatlararo tinchlikni ta'minlanishiga yordam beradi.

Buni ko'plab tadqiqotchilar, jumladan G'arb olimlari ham e'tirof etishmoqda. Masalan, amerikalik tadqiqotchi K.Doytch mintaqaviy hamkorlikni "davlatlararo tinchlikni ta'minlashi mumkin bo'lgan real imkoniyat", deb baholaydi. Professor V.Bobkov "O'zaro hamkorlik unda ishtirok etuvchi subyektlarga shunday moddiy, intellektual va boshqa vositalarga ega bo'lish imkoniyatini yaratib beradiki, bunday imkoniyatlarga alohida olingan hech bir davlat umuman erisha olmaydi», degan fikrlarni bildiradi.

Globallashuv insoniyatning xohish va ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan sa'y-harakatlar mevasi bo'lib, u obyektiv jarayondir. Lekin ana shu jarayondan turli kuchlar, davlatlar o'z manfaatlarini yo'lida foydalanib, qolganlarni o'zlaridan ortidan ergashtirishga harakat qilmokdalar. Bu borada rossiyalik olim A.Duginning "hozirgi paytda dunyoda borastgan globallashuv jarayonida biz amerikacha jamiyatdan nusxa olingan tsivilizatsion modelni boshqa davlatlarga ularning xohishiga qarshi ravishda tiqishtirish va o'rnatishni ko'rmoqdamiz", degan fikrlari asosiga o'xshaydi.

Globallashuv jarayoniga doir tadqiqotlar olib borayotgan va bir nechta monografiyalar chop ettirgan professor S.Otamuratovning bu masalaga qarashlari diqqatga sazovor. "Globallashuv real jarayon sifatida bir qator omillar bilan bugun yuksak taraqqiy qilgan mamlakatlarning ustuvorligini ta'minlashga, kam taraqqiy qilgan yoki taraqqiyot yo'liga kirayotgan mamlakatlar va ularda yashayotgan xalqlarning ongi, qalbi va dunyoqarashida "boqimandalik" ruhiyatini rivojlantirmoqda. Fikrimizcha, ular quyidagilar orqali yuzaga kelmoqda:

- a) iqtisodiyot omili;
- b) fan-texnika va texnologiya yutuqlarini ommalashtirish;

v) yuksak taraqqiy qilgan mamlakatlarning qudratli iqtisodiy, intellektual va uddaburonlik salohiyati ustuvorligi asosida vujudga kelgan “ommaviy madaniyat” ni jahon xalqlari o‘rtasida keng yoyish va ular ongiga singdirish borasida olib borayotgan faoliyatlar orqali o‘z ifodasini topmoqda”.

Yana bir o‘zbekistonlik olim N.Tuxliev ham globallashuv va mintaqalashuvni solishtirib “Globallashuv jahon xo‘jalik aloqalarining barcha qatnashchilari uchun ularning real salohiyatidan qati nazar, o‘yin qoidalarini birxillashtirish (unifikatsiyalash)ni taqozo etadi. Mintaqalashuv esa qo‘shni mamlakatlar o‘rtasidagi alohida preferept- sial, ya'ni imtiyozli, masalan, boj undirilmaydigan, ko‘nroq qulaylik tarkibini yaratish tamoyiliga asoslangan bo‘lishi mumkin”, degan fikrni ilgari suradi. Olim ikki jarayonning muqim jihati unifikatsiya va prefentsiya orqali globallashuv va mintaqaviylashuvni mohiyatini ochib beradi.

Yuqoridagi jarayonlarning rivojlanish tendentsiyalarini kuzatadigan bo‘lsak, mintaqaviy hamkorlik jarayonida rang-baranglik, xilma-xillik namoyon bo‘ladi. Aynan shuning uchun ham yuqorida ta’kidlab o‘tilganidek, bir xil modeldagi mintaqaviy hamkorlik mavjud bo‘lmaydi. Bo‘lishi ham mumkin emas. Buni quyidagilar bilan izohlash mumkin:

- a) mintaqalarning taraqqiyot darajalari;
- b) milliy mentalitetdagi turli tumanlik;
- v) hozirgi paytda jahon miqyosida turli ziddiyatlarning kuchayishi;
- g) mintaqaviy manfaatlarning turli-tumanligi.

Globallashuvda esa umumiylik namoyon bo‘ladi.

Bundan tashqari, globallashuv haqida o‘rtaga tashlangan ilmiy bashoratlar kishini o‘ylantirib, mintaqaviy hamkorlikni obyektiv zaruriyat sifatida anglab etishga turtki beradi. Masalan, dunyoning shakllanish jarayoni ikki yo‘ldan borishi mumkinligi haqida tadqiqotchilar bashorat qiladi:

birinchisi, yaxshi boshqarilmaydigan, turli kuchlar o‘rtasidagi kelishmovchilik yo‘li. Bu yo‘ldan borish oqibatida insoniyatni dunyoviy halokat kutadi (bugun uning u yoki bu ko‘rinishiga guvoh bo‘lmoqdamiz);

ikkinchisi, yangicha dunyoviy tuzilmalarni shakllantira borish orqali inqirozlarni boshqarish taraqqiyot davomiyligini ta'minlash imkonini berishini e'tirof etishadi. Nazarimizda, mintaqaviy hamkorlik jarayon sifatida yangi tuzilmalarni shakllantirishga keng imkoniyat beradi.

Globallashuv davrida insoniyatning bugungi kungacha erishgan ma'naviy boyligi xavf ostida qolmoqda. Eng xatarlisi, globallashuv - o‘ta murakkab hamda notekis jarayon sifatida o‘ng‘aysizlikni keltirib chiqarib, boshqarib bo‘lmaydigan darajaga etdi.

Globallashuv davlatlararo chegaralarning “yuvilib” ketishiga, transmilliy korporatsiyalar (TMK), turli xil nohukumat tashkilot- larning xalqaro maydonga chiqishiga yo‘l ochib bermoqda. Bugungi kunda TMKlar xalqaro munosabatlarda ham mustahkam mavqega ega bo‘lib, son jihatdan ham davlatlardan o‘zib ketdi. Globallashuv natijasida ko‘pchilik mamlakatlar bir yo‘la 100 dan ortiq tashkilotlarda muntazam ishtirok etishga majbur bo‘lmoqdalar. Masalan, Daniya - 164, Frantsiya - 155, Buyuk Britaniya - 140, AQSh -122, O‘zbekiston 100 dan ortiq xalqaro tashkilotlar faoliyatida muntazam qatnashmoqda.

Fikrimizcha, agar tegishli tadbir, choralar ko‘rilmasa, kelajakda davlatlar milliy manfaatlarni himoya qilishda globallashuvning lokomotivlari bo‘lgan TMKlar bilan raqobatlasha olmaydilar. Globallashuv oqibatida siyosiy xavfsizlik uchun javobgar bo‘lmagan kuchlarning mavqei oshishi esa, professor T. Jo‘raev ta’kidlaganidek, tizimbardor tayanchlarning barbod bo‘lishiga olib keladi. Bugungi kunda butun hamjamiyatni tashvishga solayotgan global iqtisodiy inqiroz aynan ana shu tizimbardor tayanchlarning yemirilishidan nishonadir. Bunga yo‘l qo‘ymaslik uchun milliy manfaatlarni uyg‘unlashtira olgan hamkorlik lokomotivlari bo‘lgan mintaqaviy qurilmalarni shakllantirish zarur bo‘ladi.

Bu borada milliy manfaatlar masalasiga ham to‘xtalib o‘tish joiz. Ular obyektiv zaruriyatdir. Aslini olganda, davlatlarning xalqaro maydondagi harakati ham o‘z manfaatlari yuzasidan bir maqsad- ni amalga oshirish ehtiyoji bilan bogliq. Milliy manfaatlar mavjud ekan, ularni himoya qilish ham muhim. Zero, globallashuvning talabi bo‘lgan barchaning manfaati aynan bir vaqtda

va bir masalada bir xil-da bo'lishi mumkin emas, unga intilishning o'zi yangi muammolarni tug'diradi. Bundan tashqari, globallashuv davlatlar yoki tomonlarning ma'lum masalada manfaatdorligini turlicha bo'lishiga olib keladi. Chunki o'yin qoidalarini birxilashtirishdan rivojlangan davlatlar ko'proq manfaatdor bo'ladilar. Bunday sharoitda norozilik, manfaatlar qarama-qarshiligi kuchayadi. Natijada insoniyat yangi mojarolar, urushlar girdobiga tushib qolishi mumkin. Bizningcha mintaqaviy hamkorlik orqali bu muammoning oldini olsa bo'ladi. Ya'ni, mintaqaviy hamkorlik jarayonlari oqibatida davlatlar milliy manfaatlarini uyushgan holda, hamkorlikda har qanday kuch oldida himoya qila oladilar.

Xullas, mintaqaviy hamkorlik jarayonlari globallashuvning ijobiy jihatlarini rivojlantirishga, salbiy jihatlaridan himoyalashga imkon yaratadi. Shu bilan birga davr talabi bo'lgan xalqaro tizimni isloh qilishga, xalqaro munosabatlarda yangicha gartibotlar shakllanishiga, insoniyat uchun vorisiylikni, taraqqiyot davomiyligini ta'minlashga imkoniyat paydo bo'ladi. Bir so'z bilan aytganda, mintaqaviy hamkorlik umuminsoniy taraqqiyot nuqtai nazaridan konstruktiv jarayon bo'lsa, globallashuvning destruktiv jihatlarini ham mavjud.

Hamkorlikni davlatlar misolida olsak, ular vujudga kelgandan buyon u yoki bu ko'rinishda hamkorlik qilib kelishgan. Hamkorlikda asosiy e'tibor milliy manfaatlariga qaratiladi, davrning xususiyati, u yuzaga keltiradigan muammolar nuqtai nazaridan yondashiladi. Davlat hamkorlikdan manfaatdor bo'lsa, albatta unda ishtirok etadi. Mintaqaviy integratsiyada esa asosan kelajakdagi samara ustuvorlik qiladi. Shuningdek, mintaqaviy hamkorlik bilan mintaqaviy integratsiya uzviy bog'liq. Bu ikki jarayon uchun davlatlarning taraqqiyot darajalari, siyosiy tuzumining yaqinligi muhim ahamiyatga ega. Bunday omillar bo'lmasa, ikki jarayon ham samara bermaydi. Deylik, Yaponiya bilan Shimoliy Koreya geografik nuqtai nazardan bir mintaqada joylashgan, bunda makon omili mavjud bo'lsa-da, ularning siyosiy tuzumlari va iqtisodiy darajalaridagi farq jarayonning amalga oshishiga to'sqinlik qiladi.

Mintaqaviy integratsiya hamkorlikni institutsiyalashuvi hamdir. Hamkorlik uchun esa institutsiyalashuv shart emas. Shunga qaramay har qanday integratsion jarayonlarning ibtidosi aynan hamkorlikdan boshlanadi. Mintaqaviy hamkorlik natijasida integratsiya jarayonlari shakllanadi va rivojlanadi.

Bugungi kunda mintaqaviy integratsiyaning eng katta kamchiligi - milliy suverenitetga daxl qilishi ko'pchilik tomonidan tan olinmoqda. Ya'ni, aksariyat tadqiqotchilar "mintaqaviy integratsiya" tushunchasini tahlil qilishda va o'rganishda umumiy manfaatlar ustuvorligini ta'minlash maqsadida davlatlar o'zlari yaratayotgan yangi institutsional strukturaga o'z suverenitetlarining bir qismini berish jarayoni" sifatida qarashadi.

Lekin boshqa bir tadqiqotchilar mintaqaviy integratsiya jarayonlari milliy suverenitetga hech qanday daxl qilmasligini ta'kidlaydilar. Jumladan, rossiyalik olim T.V. Bordachyov "Yevropa ittifoqiga kiruvchi davlatlar siyosiy va iqtisodiy sohalarda istisnosiz suverenitet huquqini saqlab qolgan. Milliy mudofaa, tashqi energetika sohasidagi aloqalar, adliya va ichki ishlar, migratsiya siyosati va ta'lim milliy hukumat qo'lida"* degan fikrlarni qayd etadi. U olim quyidagi sotsiologik tadqiqotlar natijasiga suyanib o'z fikrini isbotlashga urinadi. Yevrokomissiyaning sotsiologik xizmat tashkiloti 2011-yil kuzida o'tkazgan Yevropa davlatlarida jamoatchilik fikrini o'rganishga doir tadqiqotlarida 42% aholi o'z davlatlarini fuqarosi ekanligi, hech qachon Yevropa fuqarosi bo'lmaganliklari, 37% aholi onda-sonda Yevropa fuqaroligini his qilganligini, 7% aholi avvalo Yevropa Ittifoqi fuqarosi ekanligi, 53% Yevropalik davlatlarining Yevropa ittifoqiga a'zolicini qo'llab- quvvatlashlarini e'tirof etishadi.

Umuman olganda, siyosiy integratsiyaga ustuvorlik berilgan integratsiya jarayonida suverenitetni cheklash mavjud. Chunki, integratsiya jarayonlariga ishtirok etuvchi davlat ichki siyosatda ham, tashqi siyosatda ham umummanfaatlarni hisobga olishga majbur bo'ladi, ikkinchidan, ma'lum bir vakolatlarini mintaqaviy tashkilotga beradi va bu tashkilot davlat ustidan nazorat o'rnatadi. Masalan, Ukraina muammosi bilan Rossiyaga nisbatan santsiya qo'llash masalasi Evro organda ko'rib chiqilib shunday qarorga kelindi, a'zo davlatlar esa katta iqtisodiy zarar ko'rishlariga qaramasdan uni amalga oshirmoqdalar. Balki, bu Yevropada tinchlik va taraqqiyot uchun eng samarali yo'ldir. Aynan bu masala haqida Jon Monning quyidagi fikrlari

diqqatga molik: “Agar mintaqa davlatlari o‘z milliy suverenitetlarini ustuvor yo‘nalish sifatida qarab rivojlangudsk bo‘lishsa, Yevropada hech qachon tinchlik bo‘lmaydi. Chunki bunday rivojlanish davlatlarning ustunlik qilish siyosatiga va iqtisodiy qaramligiga olib keladi. Yevropa davlatlari yakka holda o‘z xalqlari uchun yetarli darajadagi turmush sharoitini yaratib bera olmaydilar”.

Masalaning boshqa tomoni shundaki, integratsion birlashmalarda vujudga kelayotgan turli muammolar yuzasidan munozaralar hamon davom etmoqda. Masalan, Buyuk Britaniyaning YeIga nisbatan munosabati, YeI kengayishining keyingi taraqqiyotga ta'sir etishi masalalari yoki Gretsiyaning ittifoq tarkibida qolish yoki qolmasligi masalalarida, u ayniqsa yaqqol namoyon bo‘ladi. Shu bilan birga, hozirgacha YeI manfaatlari bilan AQSh manfaatlari ko‘pchilik holatlarda muvozanatlashib kelgan bo‘lsa, bugungi kunda bu borada ma'lum muammolar paydo bo‘lmoqda.

Bugungi kunga kelib yetakchi davlatlar mintaqaviy integratsiya subyektlarini (birlashmalarni) tuzish orqali geosiyosiy nuqtai nazardan, o‘z mavqelarini mustahkamlab olishga intilishlari diqqatni jalb etadi. Masalan, MERKASURda AQSh manfaatlari ustuvorlik kasb etayotganligi fikrimizni tasdiqlaydi. Boshqacha aytganda, nazariyada biz ko‘p ta'kidlagan tenglik va ixtiyoriylik amalda hammavaqt ustuvorlik kasb etmayapti. Rivojlangan davlatlarning mintaqaviy integratsiya niqobida yangi bloklarni shakllantirish ehtimollari ham hatarli tus olayotganligi tashvishlidir.

Tinchlikni saqlash, xavfsizlikni ta'minlash, manfaatlar muvozanatini ta'minlash, umummilliy manfaatlar uyg‘unligiga erishish, hamkorlik natijasida shaxs va jamiyat farovonligini ta'minlash mintaqaviy hamkorlikning asosiy vazifasini tashkil etadi. Bundan tashqari, mintaqaviy hamkorlik jarayonlari umuminsoniy taraqqiyot omili sifatida evolyutsion tarzda rivojlanib bormoqda.

Mintaqaviy hamkorlik jarayonlari rivoji uchun quyidagi shart- sharoitlar muhimdir:

1. Geografik yaqinlik. Ya'ni, geografik nuqtai nazardan bir mitnaqada joylashganlik.
2. Barqaror taraqqiyot. Bunda iqtisodiy, siyosiy barqarorlik va shu asosida taraqqiyot ko‘zda tutiladi.
3. Davlatlar siyosiy tizimining mutanosibliigi. Davlatlar siyosiy tizimlarining mutanosib bo‘lishi, ya'ni har bir tizimning o‘z tartibodlari bo‘ladiki, ular bir-biriga mos kelmasa hamkorlik kutilgan samara bermaydi.
4. Hamkorlikni siyosiy elita va jamiyat tomonidan qo‘llab- quvvatlanishi.
5. Milliy madaniyatlarning o‘zaro yaqinligi va tarixiy ildizlarning umumiyliigi.
6. Boshqaruv shakli va iqtisodiy tizim o‘xshashligi.
7. Harbiy potentsial darajasini yaqinligi va tashqi taxdidlarning umumiyliigi.
8. Davlatlarning hamkorlik tajribasi.
9. Umumiy muammolarning mavjudligi.
10. Tashabbuskorlik va siyosiy liderlarning unga moyilligi.

Mintaqaviy hamkorlikning mazmun-mohiyatini anglashda uning tamoyillari ham muhim ahamiyatga ega. Bu borada rossiyalik olim E.Kuznetsova: “1) manfaatlar balansi; 2) o‘zaro kelishuvlar tizimiga putur etkazilgan taqdirda, ittifoqchi davlatlarning aralashuv huquqiga egaligi; 3) ko‘ptomonlama harakatda bo‘lishni mintaqaviy hamkorlik tamoyillari sifatida ilgari suradi. Bunday yondashuvga qo‘shilgan holda, tenglik va ixtiyoriylik jarayonning asosiy tamoyili deb hisoblaymiz. Aynan ana shu tamoyillar orqali mintaqaviy hamkorlik jarayonlari mevasi bo‘lgan davlatlararo birlashmalar kuchga asoslangai imperiya yoki ittifoqlardan farq qiladi. Shularni inobatga olib, mintaqaviy hamkorlikning asosiy tamoyillariga: a) tenglik; b) ixtiyoriylik; v) milliy manfaatlar uyg‘unligi asosida shakllangan umummanfaatlar ustuvorligi; d) o‘zaro ishonch va hurmat; s) milliy va umuminsoniy qadriyatlariga sodiqlik; i) ichki ishlarga aralashmaslik tamoyillarini kiritish mumkin.

Tenglik manfaatdorlik bilan bog‘liq bo‘lib, bu jarayonda ishtirok etuvchilar har qanday umumiy xatti-harakatlardan teng manfaatdorligi bilan bogliq. Buning murakkabligi shundaki, nafaqat bugungi kundagi teng manfaatdorlik, balki istiqboldagi teng manfaatdorlik ham

ta'minlanishi muhim.

Ixtiyoriylik haqida to'xtaladigan bo'lsak, avvalo hamkorlik qilish yoki qilmaslik masalasida ixtiyoriylik bo'lishi lozim. Buning muhim jihati shundaki, ixtiyoriylik bo'lgan joyda kuchga hojat qolmaydi. Uning asosida amalga oshirilgan har qanday hatti-harakat majburiylik orqali amalga oshirilganga nisbatan samaraliroq kechadi. Bundan tashqari, u demokratik tamoyillarga ham mos keladi. Shu bilan birga, ixtiyoriylikni ma'suliyat bilan chegaralab turish maqsadga muvofiq.

Milliy manfaatlarni uyg'unlashtirish orqali umummintaqaviy manfaatlarni shakllantirishga amal qilish muhim ahamiyat kasb etib, har qanday hamkorlik jarayoni natijasi ana shu tamoyilga nechog'lik amal qilinishiga bogliq. Bunda nafaqat bugungi kundagi manfaatdorlik, balki istiqboldagi manfaatdorlik ham inobatga olinishi va bosq- ichma bosqich uyg'unlashtirib borilishi ahamiyatlidir.

O'zaro ishonch va hurmat. Hamkorlik subyektlari zimmalariga olgan vazifani amalga oshirishga yoki istiqbolda hamkorlikdan manfaatdor bo'lishga ishonishi lozim. Shu bilan birga o'zaro hurmat ayniqsa siyosiy lider va siyosiy elita o'rtasida ishonch ham zarur. O'zaro ishonch va hurmat siyosiy liderning ambitsiyasini oldini oladi.

Umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik. Hamkorlikdan asosiy maqsad faravonlikni ta'minlashga qaratiladi. Bunda birlashib umumiy dushmani izlash yoki urishish emas, balki umuminsoniy qadriyatlarga, tinchlik, do'stlikka amal qilish muhim omil hisoblanadi.

Rossiyalik tadqiqotchilar Yu.Borko va O.Butorinalar mintaqaviy hamkorlik haqida quyidagi xulosalarini qayd etadilar.

1. Hamkorlik maqsad emas, balki vosita.
2. Hamkorlik davomiyligni talab qiladi.
3. Hamkorlik tenglashtirilgan (adekvat) mehanizmlarga
4. muhtojlik sezadi¹⁰⁰.

Yuqoridagi tadqiqotchilarning fikriga qo'shilgan holda, shuni qayd etish joizki, hamkorlikdan hamma manfaatdor bo'ladi. Sababi hamkorlikda manfaatlar oson qondiriladi. Hamkorlikdan olingan samaradan hamma foydalanadi. Shu bilan birga mintaqani umumiy rivojlanishiga hissa qo'shadilar.

Hamkorlikni tenglashtirilgan (adekvat) mehanizmlarga muhtojlik sezishi hamkorlik jarayonlarida qatnashuvchi davlatlar manfaatlarini, pozitsiyalarini uyg'unlashtirib turish ancha murakkab masala bo'lib, har qanday hodisaga nisbatan mintaqa manfaatlaridan kelib chiqib teng javob qaytarishni talab qiladi. Uni adekvat mehanizmlar hal qila oladi.

Yana bir e'tiborli masala - mintaqaviy hamkorlikning chegarasidir. Deylik, Yevropa ittifoqi makon nuqtai nazaridan ancha kengaydi. Bu mintaqaviy hamkorlik tamoyillariga yoki xalqaro tartibotlarni, tizimbardor tayanchlarni mustahkamligiga nechog'lik ta'sir qiladi? Falsafadagi me'yor kategoriyasi bu masalada qanchalik sig'ishadi.

Zamon nuqtai nazaridan tahlil qilsak, mintaqaviy hamkorlik manfaatdorlik vujudga kelishi va hamkorlikni institutlashuvi bilan mintaqaviy integratsiyaga aylanadi (tomonlar manfaat ko'rsa). Albatta, hamkorlik jarayonlarini yakuni haqidagi fikrlarimiz bahsli bo'lishi mumkin. Lekin masalaga siyosat falsafasi jihatidan yondashsak, har qanday jarayonning ibtidosi va intihosi bo'ladi. Boshqacha aytganda, mintaqaviy hamkorlik jarayonlari ibtidosi u yoki bu sohadagi hamkorlikni yo'lga qo'yish bilan boshlansa, uning intihosi mintaqaviy integratsiyaning vujudga kelishiga olib keladi.

Mintaqaviy hamkorlik obyektiv jarayondir. Muammo insoniyat undan o'z manfaati va taraqqiyoti yo'lida samarali foydalanishni o'rganishiga bogliq.

Endilikda xalqlar hamkorligi va hamjihatligi, muammolarni hal qilishi dunyoning taraqqiyotini kafolatlaydi. Shundagina siyosiy ma- konda hammaga joy topilib, hech kim o'zini kamsitilgan, huquqlari cheklangan, deb bilmaydi. Bunday imkoniyatga faqat mintaqaviy hamkorlik orqali erishish mumkin.

Mintaqaviy hamkorlik uchinchi ming yillik xalqaro siyosatida yetakchi mavqeni egallaydi. U global taraqqiyot zarurati sifatida shakllanadi. Ana shu haqiqatni o'z vaqtida tushunib etish va

uni rivojlanti- rish uchun amaliy sa'y-harakatlarga o'tish vaqti etib keldi.

Uni nazariy jihatdan o'rganish bugungi kunning eng dolzarb muammosi bo'lgan insoniyat hayotining iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy sohalarida qanday o'zgarishlar kechishini aniqlashda yetakchi omil vazifasini o'taydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Muhammadsidiqov M.M. Xalqaro mintaqashunoslik. O'quv qo'llanma. – T.: Barkamol fayz media, 2017, 292 bet
2. Muhammadsidiqov M.M. Musulmon mamlakatlari va zamonaviy xalqaro munosabatlar (O'quv qo'llanma) – T.: Qaqnus media, 2019. – 226 bet
3. Muhammadsidiqov M.M. Zamonaviy xalqaro munosabatlarning mintaqaviy jihatlari (Darslik) - T: Qaqnus media, 2019. – 207 bet
4. Muhammadsidiqov M.M. Xorijiy Sharq va G'arb mamlakatlaridagi ijtimoiy – siyosiy jarayonlar (Darslik) - T: Qaqnus media, 2019. – 216 bet
5. Muhammadsidiqov M.M. Azimov H. Sharq mamlakatlari xalqaro muno sabatlari (O'quv qo'llanma) – T.: Qaqnus media, 2019. – 226 bet
6. Барыгин И. Н. Международное регионоведение. - СПб.: Питер, 2016. - 384 с.
7. Kathy Pain. Changing Urban and Regional Relations in a Globalizing World. - USA, 2014. - 248p.
8. TimoBehr., JuhaJokela. Regionalism and global governance: the emerging agenda. - Notre Europe, 2011. - 67 p.
9. Rouben Azizian, Carleton Cramer. Regionalism, security and cooperation in Oceania. - USA: APCSS, 2015. - 172 p.